

ԷԴՈՒԱՐԴ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

ԱՍՏՎԱԾ ԱՆՈՒՆԸ ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅ ՔՐԻՍՏՈՍԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅԱՄԲ

Վաղ միջնադարյան աստվածաբանության մեջ կարևորագույն խնդիրներից էր Աստծո անվան բնութագրումը: Խնդիրը լուսաբանվել է Աստծո եկեղեցով Սուրբ Երրորդության հոգիընկալման քրիստոսաբանական սկզբունքով, որի հիմքումն է Հիսուս Քրիստոսի պատվիրանը իր աշակերտներին. «Գնացե՛ք այսուհետև, աշակերտեցե՛ք զամենայն հեթանոսս, մկրտեցե՛ք զնոսա յանուն Հոր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ»¹: Ինչպես Պողոս և Հովհան ատաքյալներն են մեկնել՝ «... Եկեղեցի Աստուծոյ կենդանոյ, սիւն եւ հաստատութիւն ճշմարտութեան: Եւ յայտնի իսկ մեծ է խորհուրդն աստուածպաշտութեան, որ երեւեցաւ մարմնով, արդարացաւ Հոգւով, յայտնեցաւ հրեշտակաց, քարոզեցաւ ի հեթանոսս, հաւատարիմ եղև յաշխարհի եւ վերացաւ փառօք»²... Տէր Հոգին է. ուր Հոգի Տեսուն է, անդ ազատութիւն է»³: «Եւ գիտեմք, եթէ Որդին Աստուծոյ եկն, եւ ետ մեզ միտս զի ծանիցուք զճշմարիտն. եւ եմք ի ճշմարտին Որդւոյն անորա Յիսուսի Քրիստոսի, զի նա է ճշմարիտ Աստուած եւ կենանք յաիտենական»⁴:

Սուրբ Երրորդության էության մասին Հավատամքում տրված հոգևոր ընկալումը՝ «... Աստուած յԱստուծոյ, Լոյս ի Լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ՝ յԱստուծոյ ճշմարտէ...»⁵, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը (239-326) «Թաճախապատում»-ի⁶ մեջ մեկ-

¹ Մատթ. ԻԸ 19-20:

² Ա. Տիմ. Գ 15-16:

³ Բ. Կորն. Գ 17:

⁴ Ա. Յով. Ե 20:

⁵ Քրիստոնէական, «Գաճախար», Երևան, 1994, էջ 13:

⁶ Ս. Գրիգորին «Թաճախապատում»-ի հեղինակ համարողների (Պատմութիւն ժողովոց Հայաս-

նել է. «Իսկին անձնի զԷն անսկիզբն ծնեալ, մշտնջենաւորութեանն անսահմանի՝ զճշմարտութիւնն անփոփոխ ծնեալ, կենացն կենարարաց զկեանս կենաստու ծնեալ. լուսոյն կենդանոյ՝ զկենդանի լոյսն կուսածին ծնեալ, Արարչին զԱրարիչն ծնեալ»⁷:

Ելից գրքի Գ 14 տան՝ «Ես եմ Աստուած Որ Էն» հայերեն թարգմանությունում նշված *Աստված* բառը չկա Սուրբ Գրքի եբրայերեն, հունարեն և ասորերեն լեզուներով տեքստերում: Ուստի մեր Սուրբ Թարգմանիչներն այն գրել են՝ զգալով այսպիսի մեկնողական բացատրության անհրաժեշտությունը: Այստեղից հետևում է, որ Արարիչ Աստծո անունը հայ պատմագիտական և հայրախոսական երկերում ընկալվել է որպես *Աստուած*:

Ելից գրքի Գ 14-ի հայերեն թարգմանության ոգով է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը գրել «Յաճախապատում»-ի մեջ աստվածային էության մասին. «Մովսէս մտերիմ ծառայ Աստուծոյ զԷութիւնն քարոզեաց մեզ եւ զկատարեալ գիտութիւն իսկ յԱստուծոյ: «Ես եմ, ասէ, Աստուած Որ Էն»: Եւ այսպէս սփռեաց յարարածս զլոյս աստուածային էութեանն»⁸:

Աստվածաշնչի գրաբար՝ հայերեն թարգմանության ժամանակներին մոտ կանգնած Եղիշեն (V դ.) այդ ոգով տվել է հետևյալ մեկնաբանությունը. «... զԷն Աստուած, որ ի մարդ կերպարանեցաւ...»⁹: Այստեղ նա եղել է Ելից գրքի հայերեն

տաճեայց Եկեղեցւոյ հանդերձ կանոնադրութեամբ, աշխ. Ա. արք. Մխիթարեանցի, Վաղարշապատ, 1874, էջ 23, Մ. արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1912, էջ 114) փաստարկն է՝ նրա գրած կանոններից մեկի վրայի ծանոթությունը. «Սահմանադրութիւն կարգաց ընկալեալ ի մահատակէն տեսունէ Գրիգորէ թարգմանեցաւ ի ձեռն Եզնկայ, հրամանաւ երանելոյն ուխտի եւ որոշման վանաց» (Պատմութիւն ժողովոց, էջ 25, Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, աշխ. Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 625), իսկ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցին հեղինակ համարողների («Հայկական աշխատասիրութիւնը հայագետ Պ. Ֆետտերի», թարգմ. Յ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, Մ. Արեղյան. Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. Ա, Երևան, 1944, էջ 119-120, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. Բ, Երևան, 1984, էջ 444)՝ Կորյունի մի հաղորդումը. «Ապա յետ այնորիկ դարձեալ՝ այնպիսի առանել եւ բարձրագոյն վարդապետութեամբն՝ սկսեալ երանելոյն Մաշթոցի ճառս յաճախագոյնս, դիտապատումս, շնորհագիրն, բազմադիմս ի լուսատրութենէ եւ ի հիւթոյ գրոց մարգարէականաց կարգել եւ յօրինել, յի ամենայն ճաշակոց աւետարանական հաւատոյն ճշմարտութեան» (Կորյուն. Վարք Մաշտոցի: Բնագիրը, թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծան. ի ձեռն Մ. Արեղյանի, Երևան, 1941, էջ 78): Ըստ Մ. Օրմանյանի, Ս. Գրիգորը «Յաճախապատումը» գրել է հունարեն: Ուրեմն, կարելի է ասել, որ դրա թարգմանությունը կատարել և խմբագրել է Մեսրոպ Մաշտոցը Տիեզերական Եկեղեցու առաջին երեք ժողովների ոգով:

⁷ Սրբոյ Հօրն մերոյ Երանելոյն Գրիգորի Լուսաւորչի Յաճախապատում ճառք լուսաւորք, Մայր Աթոռ Սրբոյ Էջմիածնի, 1894, էջ 1: Հմմտ. Mxitar Sasneci's Theological Discourses. Translated by S. P. Cowe. - Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 542-543, Scriptores Armeniaci, t. 21-22, Lovanii, 1993, I, 3:

⁸ «Յաճախապատում», էջ 23: «Յաճախապատում»-ի թարգմանությունը ընթացել է Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությանը զուգահեռ, ինչի վկայությունն է «Ես եմ Աստուած Որ Էն» արտահայտության առկայությունը Ել. Գ 14-ի և «Յաճախապատում»-ի հայերեն տեքստերում:

⁹ Եղիշեի վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, ի լոյս ածեալ քաղդաստութեամբ ձեռագրաց

թարգմանության առանձնահատկությունն է (ինչը արտացոլվել է մասնաշաղկապի մարգարեի գրքից կատարված թարգմանությունում. «Ես Տէր Աստուած, այս է անուն իմ, զփառս իմ այլում ոչ տաց, եւ ոչ զքաջութիւնս իմ դռօշելոց»։ «Ես եմ առաջին, եւ ես եմ յաիտեան...» Ես եմ Տէր Աստուած...»¹⁰) և դրա հիման վրա կատարված քրիստոսաբանական մեկնությունն է։ Եղիշեն ունի մասնաշաղկապի մարգարեի մասին «Ես եմ, ես եմ...» արտահայտությունը։ Եղիշեն հայ աստվածաբանական մտքին բնորոշ ոգով տվել է Աստծո անվան բնութագիրը՝ «Ոչ սկիզբն առեալ յումեքէ լինել Աստուած, այլ ինքն ինքեամբ մշտնջենատր, ոչ ի տեղտը ուրեք, այլ ինքն ինքեան տեղի. ոչ ի ժամանակի իմիք, այլ ժամանակք ի մնանէ գոյացան... Եւ անունն ձորա Արարիչ երկնի և երկրի. իսկ յառաջ քան զերկին և զերկիր, որպէս ինքնագոյ՝ ինքնանունն է»¹¹։

Դիոնիսիոս Արիսպագացուն (V դար) վերագրվող տեքստի՝ Ստեփանոս Սյունեցու (VIII դարի 20-ական թթ.) թարգմանության Հ-ի հետ կապված արտահայտությունները անգլերեն լեզվով հրատարակությունում միանշանակ չեն թարգմանվել, և դրանով իսկ բնագրի մտքի ընկալումը երկակի բնույթ է ստացել։ «Ես եմ, որ էմ» արտահայտությունը մի դեպքում թարգմանված է, «I am the one who is», իսկ մեկ այլ՝ «I am he who is»¹²։ Այնպիսով, իմաստով այն համապատասխանում է Ս. Գրքի եբրայերենից անգլերեն թարգմանությանը՝ «I AM THAT I AM»¹³, կամ հունարեն Յոթանասնիցի անգլերեն թարգմանությանը՝ «I am THE BEING...»¹⁴։ Ստեփանոս Սյունեցու թարգմանությանը՝ «Ես եմ, որ էմ» տողին հետևում է «կեանք, լոյս, Աստուած» արտահայտությունը, այսինքն այստեղ աստվածային անվան այն բանաձևն է, որի հիմքում ընկած է Ս. Գրքի հայերեն թարգմանության «Ես եմ Աստուած, Որ էմ» արտահայտությունը, որը արտացոլվել է Սուրբ Պատարագում. «Քրիստոս ի մէջ մեր յայտնեցաւ, որ էմն Աստուած աստ բազմեցաւ...»։

Մովսես Խորենացու (V դար) «Պատմութիւն Հայոց» երկը սկսվում է Հայոց Մեծերի Ծննդաբանությամբ, որը արտացոլում է Հայոց ազգաբանության և տոհմաբանության հնագույն պատմության հենքը՝ խորհրդապաշտոններն ներկայացված Աստվածաշնչում բերված մարդկության ծննդաբանության տոհմածառին զուգահեռ, ինչը Պատմահոր շարադրանքում Ադամից հասնում էր մինչև Նոյ և նրա որդի-

աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Երևան, 1957, էջ 112:

¹⁰ Ես., ԽԲ 8, ԽԸ 12, 17:

¹¹ Եղիշեն, էջ 29-30, 109:

¹² The Armenian Version of the Works Attributed to Dionysius the Areopagite, translated by R.W. Thomson. - Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Scriptores Armeniaci, tomus 18, Lovanii, 1987, էջ 94, 96.

¹³ Ex. III 14 (The Hebrew-English Old Testament, London, 1971).

¹⁴ Exod. III, 14 (The Septuagint Version of the Old Testament, with an English translation, Michigan, 1970, , p. 73).

ները՝ Սեմ, Բամ, Հաբեթ, և վերջինիս սերունդներից մինչև Հայկ մահապետը և նրա հետնորդները¹⁵:

Մովսես խորենացին Ադամից հետո անդրադարձել է նրա կրտսեր որդուց՝ Սեթից սերող տոհմաճյուղին, քանի որ, համաձայն Ս. Գրքի, մարդկային ցեղը շարունակվել էր, հատկապես վերջինիս որդու՝ Ենոքի սերունդներով¹⁶: Ս. Գրքում Ադամից հետո պատմվում է Կայենի և Աբելի, այնուհետև նրանց կրտսեր եղբոր՝ Սեթի և նրա որդու՝ Ենոքի մասին, որի մասին ասված է. «Նա յուսացաւ կոչել զանուն Տեառն Աստուծոյ»¹⁷:

Ադամից անմիջապես հետո խորենացին գրել է ոչ թե եղբայրասպան Կայենի և Աբելի, այլ Սեթի և Ենոքի մասին. «Ադամ մախաստեղծ. սա կեցեալ ամս երկերիւր եւ երեսուն՝ ծնանի զՍեթ. Սեթ կեցեալ ամս երկերիւր եւ հինգ՝ ծնանի զԵնոքս... Ենոքս, որ առաջին յուսացաւ կոչել զԱստուած»: Այստեղ, հենվելով Աստվածաշնչի վրա, Պատմահայրը հետևյալ իմաստավորումն է առաջարկել. «Եւ ընդէ՞ր արդեօք այս եւ կամ վասն որո՞ց պատճառանաց մախ սա յուսացեալ կոչելոյն զԱստուած, եւ կամ որպէ՞ս կոչելն իմանի»: Հիշատակելով Ադամին և Աբելին՝ խորենացին գրել է. «Արդ՝ սոցա այսպէս լընդունելութիւն եւ ի ծանօթութիւն Աստուծոյ լեալ՝ ընդէ՞ր առաջին սա ասի կոչել զԱստուած, եւ այս՝ յուսով»:

Պատմահայրն այս առիթով չի բերել «անուն» բառը իր շարադրանքում, և նրա երկի քննական բնագրի ձեռագրական հիմքը առիթ չի տալիս կասկածելու այդ մախադասության առիթով: Այնինչ, «Պատմութիւն Հայոց»-ի թարգմանիչները տարբեր մոտեցումներ են ցուցաբերել այս և նույնաման արտահայտությունների նկատմամբ:

Մովսես խորենացու երկի ոտներեն լեզվով առաջին հրատարակությունում խնդրո առարկա մախադասության մեջ ավելացված է «անուն» բառը. «Енос первый возимел упование призывать имя Бога», իսկ շարունակությունում պահպանվել է հարազատությունը բնագրի («մախ սա յուսացեալ կոչելոյն զԱստուած», «առաջին սա ասի կոչել զԱստուած, եւ այս՝ յուսով», «կոչել զԱստուած»¹⁸) հետ («первый призвал Бога, он первый призвал Бога и то с упованием», «призывает Господа»¹⁹): «Պատմութիւն Հայոց»-ի ոտներեն լեզվով նոր թարգմանությունում առաջին և հաջորդ հատվածներում ավելացված է «անուն» բառը. «Енос был первым,

¹⁵ Մովսես խորենացի. Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1991, էջ 14-19:

¹⁶ Մովսես Կաղանկատվացին, ինչպես և Մովսես խորենացին, Ադամից անմիջապես հետո գրել է Սեթի և նրա որդու՝ Ենոքի մասին (Մովսես Կաղանկատուացի. Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածութիւնը՝ Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 3):

¹⁷ Ծննդ., Դ 26, Ե 1-5:

¹⁸ Մովսես խորենացի, էջ 14, 15:

¹⁹ История Армении Моисея Хоренского, новый перевод Н. О. Эмина, М., 1893, с. 6.

кто с упованием призывал имя Бога... Он первый уповал на призвание имени Бога", "...призывает имя Бога"²⁰:

Նման ավելացումները չեն նպաստում խորենացու շարադրանքի մեկնողական բնույթ ունեցող մի ամբողջ պարբերության ճշգրիտ թարգմանությանը, քանզի Աստվածաշնչի վրա հիմնված այդ տողը խորենացին հետևյալ կերպ է իմաստավորել. «Եւ ընդէ՞ր արդեօք այս եւ կամ վասն որո՞ց պատճառանաց նախ սա յուսացեալ կոչելոյն զԱստուած, և կամ որպէ՞ս կոչելն իմանի»: Հիշատակելով Ադամին և Աբելին՝ խորենացին գրել է. «Արդ՝ սոցա այսպէս լընդունելութիւն եւ ի ծանօթութիւն Աստուծոյ լեալ՝ ընդէ՞ր առաջին սա ասի կոչել զԱստուած, եւ այս՝ յուսով»²¹:

Մովսէս խորենացին այն կարծիքին էր, որ Ադամը «ի պատուիրանազանցութեան գտեալ առաջինն ի մարդկանէ՝ ի դրախտէն եւ յԱստուծոյ, չարին աղագաւ, որպէս ասացեալ է, գտանի արտասահմանեալ», իսկ Աբելի մասին գրել է. «Զկնի եւ ընտանեզոյնն Աստուծոյ յորդոցն Ադամայ՝ ի հարազատէն իրմէ սպանանի յեղբօրէ»: Նկատի ունենալով Աբելի սպանությանը հաջորդած խառը ժամանակները, երբ տեղի ունեցավ Կայենի սերունդներից Ղամբի ոճրագործությունը²², խորենացին, առանց անուանել հիշատակելու, գրել է. «Յետ որոյ ոչ բանի ինչ աստուածայնոյ եւ ոչ յայտնութեան ինչ իրիք եղելոյ, ի տարակուսանա եւ յանյուսութիւն ազգ մարդկան հատեալ լինի, այլ եւ յինքնահաճոյ արդարեւ գործս»: Սեթի որդի Ենովսն էր «քաջայոյս եղեալ ուղղութեամբ հանդերձ կոչէ զԱստուած»:

Մովսէս խորենացին հենվել է Աստվածաշնչի վերոհիշյալ տողի վրա, քանզի իր մեկնության մեջ օգտագործել է հենց «անուանել» բառը. «Իսկ կոչելը կրկնակի իմանի, կամ անուանել որպէս զմոռացեալ, կամ յօգնականութիւն կարդալ: Արդ՝ անուանելն որպէս զմոռացեալ՝ ոչ է ի դէպ, զի ոչ բազմութիւն ամաց ընդ մէջ անցեալ, որ ի մոռացումն մոցա զԱստուածը ածէր զանուն եւ կամ զնոյն ինքն՝ որոյ անունն, եւ ոչ դարձեալ մահու եւ թաղման դեռ եւս յԱստուծոյ ստեղծեալն հասեալ էր»²³:

Այս միտքը նույնպես թերի է ներկայացված ռուսերեն թարգմանություններում. "... Не так же много прошло времени, чтобы люди могли забыть имя Бога, или его самого",²⁴ "... Не так уж много прошло времени, чтобы было позабыто имя Бога или сам носитель этого имени"²⁵: Այնինչ հայերեն գրաբար բնագրի խնդրո առարկա արտահայտությունը անհրաժեշտ է թարգմանել " ... имя Бог":

Խորենացու բնագրի վերոհիշյալ նախադասություններին հիմնականում հարազատ են աշխարհաբար [«Ենովսը առաջինն եղավ, որ հուսաց Աստծուն

²⁰ Мовсес Хоренаци, История Армении, перев. Г. Саркисяна, Ереван, 1990, с. 9-10.

²¹ Մովսէս խորենացի, էջ 14-15:

²² Ենով. Դ. 23:

²³ Մովսէս խորենացի, էջ 14-15:

²⁴ История Армении Моисея Хоренского, новый перевод Н. Эмина, р. 6.

²⁵ Мовсес Хоренаци, перев. Г. Саркисяна, с. 10.

կոչել», «... սա առաջինը հուսաց Աստծուն կոչել», «... առաջինը մա Աստված անվանեց (բնագրի ավելի ճիշտ թարգմանությունն է՝ «կոչեց Աստված» - է. Դ.) և այն էլ՝ հուսով», «Արդ՝ անվանել հասկանալը, ինչպես մոռացվածի, հարմար չէ, որովհետև այնքան շատ տարիներ չէին անցել, որ *Աստված անունը* մրանց մոռացնել տալին կամ հենց մրան, որ այս անունով կոչվում էր»²⁶ և անգլերեն («Enos was the first who had hope to call on God», «... was he the first to have hope to call upon God...», «... the first to call upon God, and that with hope», «Now the naming as of something forgotten is inappropriate here, for there had not passed a great number of years that would have led them to forget the name God or Him whose name it is»²⁷) թարգմանությունները: Ֆրանսերեն թարգմանությունում ևս խնդրո առարկա արտահայտության կապակցությամբ, բացի վերջին դրվագից (որ թարգմանված է. «... le nom de Dieu ou l'être même designe par se nom»²⁸ (այնինչ պետք է լինի «... le nom Dieu...»)), պահպանվել է հարազատությունը բնագրի հետ:

Մովսես Խորենացուն պետք է հայտնի լիներ հունարեն Յոթանասնից և հայերեն զրաբար թարգմանությունների ռեական տարբերությունը եբրայերեն տեքստից: Ըստ Աստվածաշնչի 1895 թ. հրատարակության մի տողատակում եբրայերենից հայերեն կատարված թարգմանության, «Յայնժամ սկիզբն եղև կոչելոյ յանուն Տեառն»²⁹, այնինչ ճիմնական տեքստի հայերեն թարգմանությունը՝ «Նա յուսացաւ կոչել զանուն Տեառն Աստուծոյ»³⁰ բառացիորեն համապատասխանում է հունարեն տեքստի բովանդակությանը³¹: «Սկիզբն եղև» և «հուսացաւ» արտահայտությունների տարբերությունը խնդրո առարկա հարցի առումով առավել ընգծվում է մրանով, որ Խորենացին իր մեկնությունում հենվել է երկրորդի վրա:

²⁶ Մովսես Խորենացի, աշխ. թարգմ. Խ. Մալխասյանի, էջ 12-13:

²⁷ Moses Khorenatsi, p. 71-72.

²⁸ Moïse de Khorene. Histoire de l'Arménie. Nouvelle traduction de l'arménien classique par Annie et Jean-Pierre Mahe (d'après Victor Langlois) avec une introduction et des notes, Gillimard, 1993, p. 108-109.

²⁹ Աստուածաշունչ մատենան Հին և Նոր Կտակարանաց, ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան մայնեաց մերոց համեմատութեամբ եբրայական և յունական բնագրաց, Կոստանդնուպոլիս, 1895, էջ: Հմմտ. «Тогда начали призывать имя Господа [Бог]», «лЕ Библия. Книга Священного Писания Ветхого и Нового Завета, М., 1976, Быт. 4. 26. «Then began men to call the name of the Lord», Gen., 4. 26 (The Holy Bible, Authorized King James Version, London and New York, 1957): Անգլերեն թարգմանության մի ընթերցվածի համաձայն. «Then began men to call themselves by the name of Lord» (The Hebrew-English Old Testament, London, 1971).

³⁰ Ծանոթ., Դ. 26:

³¹ The Septuagint Version of the Old Testament, with an English translation, Michigan, 1970, Gen. IV 26.

Մովսես խորենացին քրիստոնեական աստվածաբանության ոգով է մեկնել այս արտահայտությունը, հակառակ՝ հատկապես օտար գրականության մեջ տարբեր մեկնությունների, որոնք հաճախ բռնազբոսիկ բնույթ ունեն³²:

Մովսես խորենացին գրել է. «Ապա ուրեմն յօգնականութիւն կոչէ սա (Ենովս - Է. Դ.) զԱստուած»³³: Այսինքն, Սեթից սերած մարդկության սերունդը հույս ուներ ապաշխարելու: Միևիթար Սասնեցի (XIII դ. 60-ական - 1337 թթ.) նույնպես ոչ թե անվանակոչելու, այլ հուսալու իմաստով է մեկնել Աստծո անվան կոչելը³⁴: Ինչպես Ս. Գրիգոր Տաթևացին է մեկնել՝ «Յոյսն է ակն հաւատոյն»³⁵:

Սեթի և Արա որդու՝ Ենովսի մասին իր «Արարածոց մեկնութեան» մեջ Եղիշեն գրել է. «Եւ բաժանեաց Բարձրեալն զազգս ամենայն ըստ թոռոյ հրեշտակաց Աստուծոյ, զի որպէս առ Սեթսու եւ Ենովսու կոչեցան որդիք Աստուծոյ եւ աստ հրեշտակք Աստուծոյ, մարդիկ պատգամաւորք Աստուծոյ իմաստութեանն եւ լոյովապատիկ իմաստութեանն սահման...»³⁶:

Հին և Նոր Կտակարաններում *Աստծո որդիների* վերաբերող մոտեցումները տարբեր են, և Եղիշեի մեկնությունը նոր լույս է սփռում այդ հասկացության հոգևոր ընկալման վրա: Ըստ Հին Կտակարանի, մախաբիեղեղյան ժամանակներում «սկսան մարդիկն բազմանալ ի վերայ երկրի, եւ դստերք ծնան անոց: Տեսեալ որդւոցն Աստուծոյ զդստերս մարդկան, զի գեղեցիկ էին, առին իւրեանց կանայս յամենեցունց, զոր ընտրեցին...: Եւ իբրեւ ետես Տէր Աստուած, եթէ բազմեցան չարիք մարդկան ի վերայ երկրի, եւ ամենայն ոք խորհէր ի սրտի իւրում խնամով ի չարիս զամենայն աւուրս: Եւ ստորջացաւ Աստուած, զի արար զմարդն ի վերայ երկրի, եւ մտախոհ եղել ի սրտի իւրում: Եւ ասէ Տէր Աստուած. «Ջնջեցի զամենայն մարմին, զոր արարի, յերեսաց երկրէ, ի մարդոյ մինչեւ յանասուն...»³⁷:

Աստծո որդիների մասին այստեղ խոսվում է Սեթից և Ենովսից մի քանի սերունդ հետո՝ Նոյի և Արա որդիների հիշատակման ժամանակաշրջանում: Ուրեմն ի՞նչն է Եղիշենն ոգեշնչել Աստծո որդիների հիշատակման սկզբնավորումը կապված համարել Սեթի և Ենովսի ժամանակների հետ:

Ըստ Նոր Կտակարանի, Կայիափա քահանայապետը մարգարեացավ «եթէ մեռանելոց էր Յիսուս ի վերայ ազգին. եւ ոչ ի վերայ ազգին միայն, այլ զի եւ զորդիսն Աստուծոյ զցրուեալսն ժողովեցէ ի մի»³⁸:

³² R. De Vaux. The Early History of Israel, London, 1978, p. 268, 338; Cook S., An Introduction to the Bible, New York, 1945, p. 136.

³³ Մովսես խորենացի, էջ 15:

³⁴ Միևիթար Սասնեցի, Ա. 16:

³⁵ Գրիգոր Տաթևացի. Մեկնութիւն սաղմոսաց, աշխատասիրութեամբ Ա. Բյոշկերեանի, Երևան, 1993, էջ 69:

³⁶ Խաչիկյան Լ., Եղիշեի «Արարածոց մեկնութիւնը», Երևան, էջ 250:

³⁷ Ենովս. Զ 1-7:

³⁸ Յովհ. ԺԱ. 52:

Այս հոգիընկալման բանալին Քրիստոսի խոսքն է. «որոշք աշխարհիս այսորիկ կանայս առնեն եւ արանց լինին, իսկ որ արժանի լինիցին այնմ աշխարհի հասանել եւ յարութեանն որ ի մեռելոց՝ ոչ կանայս առնեն, եւ ո՛չ արանց լինին: Քանզի եւ ոչ մեռանել եւս կարեն, զի հաւասար հրեշտակաց են, եւ որոշք Աստուծոյ, քանզի յարութեան որոշք են»³⁹: Ուրեմն, Եղիշեն Նոր Ովստի ոգով է մեկնել Աստծո որդիների մասին հոգիընկալումը Սեթի ու Ենովսի առումով:

Եղիշեի «Արարածոց մեկնութեան» և «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին» երկերը ներծծված են *Աստծո որդիների* մասին քրիստոսաբանական ընկալումով. «Մանկունք, մի ոք զձեզ խաբեսցէ, որ առնէ զարդարութիւն, արդար է՝ որպէս եւ նայն արդար է: Եւ որ առնէ զմեղս, ի սատանայէ է, զի ի սկզբանէ սատանայ մեղանչէ. վասն այսորիկ յայտնեցաւ Որդին Աստուծոյ, զի լուծցէ զգործս սատանայի: Ամենայն, որ յԱստուծոյ է ծնեալ, մեղս ոչ առնէ, զի սերմն մորս ի մմա մնայ, եւ ոչ կարէ մեղանչել, զի յԱստուծոյ է ծնեալ: Այսուիկ յայտնի են ի միմեանց որոշքի Աստուծոյ եւ որոշքի սատանայի»⁴⁰, քանզի խավարի ուժերը մարմնավորող թշնամու դեմ (որպիսին այն ժամանակ մագդեզականության պարտադրումն էր հայերին սասանյան արքունիքի կողմից) մղվող կռիվը ոչ միայն մյութական, այլև հոգևոր ուրուաներն էր ընդգրկում:

Հովսեփ Ա. Հոդոցմեցի Կաթողիկոսի (437-452 թթ.) առաջնորդությամբ Այրարատյան զավառում՝ Արտաշատում ժողովված Տարոնի Սահակ, Մանազկերտի Մեղետ, Բագրևանդի Եզնիկ, Բզնունյաց Սուրմակ, Տայոց Տաճատ, Բասենի Թաթիկ, Տուրութերանի Քասու, Մարդաստանի Երեմիա, Մարդադվո Եվդադ, Սյունյաց Անանիա, Արծրունյաց Մուշե, Ռշտունյաց Սահակ, Մոկաց Բասիլ, Վանանդի Գադ, Ամատունյաց Եղիշա, Անձնացյաց Եղբայր, Ապահունյաց Երեմիա եպիսկոպոսները իրենց պատասխան մատակոմ խիզախորեն մերժեցին սասանյան արքա Հագկերտի պահանջը՝ ուրանալ և ընդունել մագդեզականությունը⁴¹: Այնքան խորն էր Հայ Առաքելական Եկեղեցու հայրերի մեջ լուսավոր հավատքը, որ մրանք առանց վարանելու ուղղակի հոգևոր մարտահրավեր նետեցին մագդեզականությունը ջատագովող արքային. «Այլ դու յետ այսր ամենայնի այլ զմեզ մի հարցաներ, զի ոչ եթէ ընդ մարդոյ է ովստ հաւատոց մերոց, եթէ պատրիցիմք իբրեւ զտղայս, այլ անլուծութեամբ ընդ Աստուծոյ, որում չիք հնար քակտել եւ ի բաց ելանել, ոչ այժմ եւ ոչ յապա, եւ ոչ յաիտեանս, եւ ոչ յաիտենից յաիտեանս»⁴²:

Վաղ միջնադարյան հայ պատմիչների շարքում Սուրբ Երրորդության մասին իր աստվածաբանական խորհրդագագացություններով նշանակալից տեղ ունի Մովսես Կաղանկատվացին (VII դար), որը, մեկնողական ոճով հենվելով Նոր Կտակարանի

³⁹ Ղուկ. Ի 34-36:

⁴⁰ Ա. Յով. Գ 7-10:

⁴¹ Եղիշե, էջ 37:

⁴² Նույն տեղում, էջ 41:

վրա⁴³, գրել է. «... զանճառելի Երրորդութեանն զմի արարչական զօրութիւնն... Արդ՝ բան առ բան բազմատրական եւ հատու պատասխանեօք զլոյսն առ խաւար ծանե-րութ խորագոյնս քննելով. եւ դու՝ բարեաց ցանկացողդ, վերացո՛ւ ընդ իս արագոյն զհայեցուածս ի սահմանս սրբոյ Երրորդութեանն, զոր Պօղոս վարդապետէ առ հոռ-մայեցիսն. «Աղաչեմ զձեզ, ասէ, ի ձեռն տեառն Յիսուս Քրիստոսի եւ սիրով հոգւոյն պատերազմակից լինել ինձ յաղօթս առ Աստուած, եթէ Աստուած է Տէր Յիսուս Քրիստոս եւ Սուրբ Հոգին»⁴⁴: Այնուհետեւ շարունակութեամբ կարդում ենք. «Այս-պէս ուսուցեալ զանուն Սուրբ Երրորդութեանն եւ զրէ իսկ, թէ ամենայն առաքելա-կան Կտակարանքն լի են այսու բարբառով, յոր անուն մեր հրաման առաք մկրտել եւ փառս վայելել միով երկրպագութեամբ»⁴⁵:

Այսպիսով, Ընդհանրական և Առաքելական Եկեղեցու՝ Տիեզերական առաջին երեք ժողովների (Նիկիա՝ 325 թ., Կոստանդնուպոլիս՝ 381 թ., Եփեսոս՝ 431 թ.) ըն-դունած քրիստոնեական վարդապետության վրա հիմնված հայ քրիստոսաբանու-թյան ընկալմամբ Աստծու անունն է Աստված՝ Սուրբ Երրորդության Միաբան Էութ-յամբ և որևէ շեղում ճշմարիտ հավատի աստվածապաշտությունից և դրա վրա հիմ-նված քրիստոսաբանությունից լի է հոգևոր բնագալառում կորստի և ապագգայ-նացման վտանգով:

⁴³ Հոռմ. ԺԵ 30-31:

⁴⁴ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 38, 278:

⁴⁵ Նույնը, էջ 278: